

Batı'nın ve Doğu'nun Zihin Tarihinde Eğitime Sanat Algısıyla Bakmak: *Artes Liberales* ve '*Ulûmü'l- Meşhûr*

Observing Education through Art Perception of the West and East's History of Mind: *Artes Liberales* and '*Ulûmü'l- Meşhûr*

Halil İleriş Kutlu^{a*}

^aBaşkent Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Öz

Bilimlerin sınıflandırılması, bilgi ve eğitim sistemlerinin kurulmasına yönelik, en az bugün olduğu kadar uygarlık tarihi boyunca üzerinde özellikle durulan temel mevzulardan olmuştur. Uygarlığın başlangıcından günümüze kadar süregelen her tarihsel evrede olduğu gibi Ortaçağ devrinde de bu mesele, hem Batı hem de Doğu'nun zihin geçmişinde kendisine önemli yer edinmiştir. Her iki kültür coğrafyasında da konu ile ilgili olarak eğitim programlarında öğretilmesi gereken disiplinler hakkında çalışmalar yapılmış ve bu bağlamda kanonik sayılabilecek pek çok eser kaleme alınmıştır. Hem Batı'nın hem de Doğu'nun düşünce tarihinde, bir insanın entelektüel birikime sahip olması için nasıl bir öğrenim-öğretim sistemine dâhil olması gerektiği mevzusu dikkatle incelenmiştir. Bilimlerin öğretilmesi gayesi ile hangi bilim dallarının eğitim müfredatına eklenmesi gerektiği ve bu disiplinlerin nasıl bir sınıflamaya tabi tutulacağı üzerinde düşünülmüş, bunun sonucunda da Batı düşüncesinde beşerî bilimleri karşılayan *artes liberales*, Doğu'da ise aynı mahiyette '*ulûmü'l- meşhûr*' kavramlarıyla terimselleşen modeller sistematize edilmiştir. Batı zihin tarihinde beşerî ilimler anlamında kullanılan *studia humanitatis* ve bu terimin ortaçağ devrinde eğitim modeli olarak karşımıza çıktığı hali olan *artes liberales* üzerinde özellikle üç ismin çalışmaları büyük önem arz etmektedir. Bunlar Martianus Capella, Cossiodorus ve Severinus Boethius'tur. Buna mukabil Doğu'nun zihin tarihinde eğitim müfredatında kullanılmak üzere sınıflandırılan ve meşhur ilimler anlamına gelen '*ulûmü'l-meşhûr*' ise Farâbî, İbn Sînâ, İhvân-ı Safâ Risâleleri ve İbn Haldun'da teferruatlı bir şekilde ele alınmıştır. Bu çalışmada, ortak teorik zemine dayalı olarak *beceri/sanat* odağında gelişen *artes liberales* ile '*ulûmü'l-meşhûr*un, kendi kültür daireleri içerisindeki oluşum serüvenleri ve yine kendi düşünce coğrafyaları kapsamındaki eğitim programlarında nasıl ele alındıkları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler:Ortaçağ'da eğitim, bilimlerin sınıflanması, zihin tarihi, eğitimde sanat algısı.

Abstract

In order to construct knowledge and education systems, classification of sciences has been one of the most important topics in the history of civilizations. As it was the case in all historical periods since the beginning of the civilization, this topic received high attention in both the West and East's history of mind in the Medieval. In both cultures, many studies were conducted about the disciplines to be taught in educational programs and much work had been produced which can be regarded as canonical. The extent that how one should be educated in order to gain an intellectual accumulation was investigated in both the West and East's history of mind. With the purpose of teaching sciences, which sciences should be included in educational programs and how to classify these sciences were the main thoughts that led the West to construct *artes liberales* (humanities) model and the East to '*ulûmü'l-meşhûr*'. The works of three figures are of great importance regarding *Studia humanitatis*, the term that is used for the human sciences in the history of the West, and the *artes liberales*, which is the corresponding expression of the term in the Medieval. These are Martianus Capella, Cossiodorus and Severinus Boethius. On the other hand, the '*ulûmü'l-meşhûr*' which is classified for the use in the educational curriculum in the mind history of the East in the sense of the famous sciences has been examined in detail in Farabi, İbn Sînâ, İhvân-i Safâ Râsals and Ibn Haldun. This study focuses on how the *artes liberales* and the '*ulûmü'l-meşhûr*' which

*ADDRESS FOR CORRESPONDENCE: Res. Asst. Halil İleriş Kutlu, Department of Turkish Language and Literature Education, Faculty of Education, Başkent University, Ankara, Turkey; E-mail address: hikutlu@baskent.edu.tr/ Tel: +90312 246 6666 – 2231
Received Date: September 20th, 2016. Acceptance Date: January 16th, 2017.

developed at the centre of skill/art focus based on a common theoretical ground were dealt with in the education programs within the light of their own cultural foundations and geography.

Keywords: Education in medieval, classification of sciences, history of mind, art perception in education.

© 2017 Başkent University Press, Başkent University Journal of Education. All rights reserved.

Pîr-i ezeli, mürşid-i ebedi Vergilius'a...

1. Giriş

Bilginin kaynağı sorunsalı, Ortaçağ Avrupa skolastiğinde Platon ve Aristoteles referansı ile ele alınmıştır. Buna göre insan, dünyaya, zihninde zaten var olan dış dünyaya ait bilgilerle gelir. Bu bilgiler dünyası, meşhur *idealar dünyası*. İnsan zihninde doğan bu yeni bilgi bütünü, sonrasında dış dünya yani nesneler dünyası ile tutarlılıklarını ilişkilendirir. Ortaçağ skolastisizmi de bu temellendirmeyi aynen almıştır fakat bu öykünmenin olduğu gibi gerçekleştiğini söylemek mümkün değildir; zira Hristiyanlığın Roma imparatorluğu içerisinde *Milano Fermanı* ile serbest bırakılmasının ardından bizatihi Hristiyanlığın kendisine yönelik muhalif politikalara karşı ortaya çıkan *apolojistler*, antikiteye karşı dinlerini savunmuşlar ve bu savunma politikaları süresince felsefe ile Hristiyan teolojinin bir nevi uzlaştırılması neticesinde *patristik felsefe* teşekkül etmiştir. Bu hareket antik felsefeden skolastik felsefeye geçişte bir köprü görevi görmüş ve *akıl* ile *iman* kanonik yapıda uzlaştırılmıştır. Bilhassa başta Justinus, Aurels Augustinus ve sonrasında da Aziz Anselmus'un "*Tanrısal iradenin varlığını akıl ile kanıtlama*" çabalarıyla bu süreç *skolastik felsefeye* evrilmiş, Antik felsefenin ortaya koyduğu "*idea*" fikri Hristiyan teolojinin çatısı altında iman (*faith*) ile bütünleştirilmiş ve skolastik bilginin dayanağı haline getirilmiştir. Bu eklektik bilgi türünün İslam zihni ile müşterekliği tam da bu noktada bilginin, kaynağına dair mahiyeti ile ilgilidir. Hristiyan felsefesinde bilgi ve hakikat, Tanrısal irade ile insan zihninde hazır gelir. Hristiyan teolojisine felsefi bir mahiyet kazandıran Yuhanna'ya ait son kanonik İncil'in ilk ayeti olan "*In principio erat verbum. Et verbum erat apud Deum. Et Deus erat verbum*"[†] (Novum Testamentum Domini Nostri Jesu Christi, 1861: M.DCCC.LXI.) ibaresi, *logosun* doğa içerisinde ve dolayısıyla da insan zihnindeki konumuna dair önemli ipuçları vermektedir. Hatta Augustinus'a göre hakikatin ta kendisi insanın daima içindedir (Parodi, 2014: 326). Bu anlayışın İslam düşün sisteminde aynen karşılığı vardır. İslam zihni bilgiyi *vehbî* ve *kesbî* olmak üzere ikiye ayırır. *Vehbî* bilgi Tanrısal irade ile insanın, zihninde hazır getirdiği, *kesbî* bilgi ise çaba ile elde edilen bir nevi Batı'nın rasyonel bilgisine karşılık gelen bilgi türüdür. İslam her ne kadar *kesbî* olanı gündeme taşısa da esas itibarıyla *vehbî* bilgi üzerine sistemini kurmuştur (Kılıç, 2009). Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd gibi *meşşâyûn* filozofları söz konusu bilgiyi, *vehbî* mahiyette tıpkı Hristiyan felsefesinde olduğu gibi akıl ile imanı uzlaştırma çabalarında kullanmıştır. Bu noktada Platon ve bilhassa Aristo, El Kindî ile başlayan İslam felsefe geleneğinde çok etkili olmuştur. Zira *muallim-i sânisî* (ikinci öğretmen) Farâbî olan İslam felsefesinin *muallim-i evveli* (birinci öğretmen)nin Aristoteles olarak kabul edilegelmesi bunun en büyük kanıtıdır. Hâliyle bu durum İslam düşünce sistemini etkilediği gibi İslam estetiğinde de belirleyici rol üstlenmiştir. Dolayısıyla Antik çağlardan gelen bu zihinsel hareket, Ortaçağ genelinde Avrupa'yı etkilediği gibi İslam coğrafyasının da dikkatini çekmiş ve skolastik estetiğin oluşumuna büyük katkı sağlamıştır. Buradan hareketle Ortaçağ Avrupa'sında hâkim olan pedagojik temayül aynı dönem Doğu eğitim sistemiyle önemli bir paralellik göstermektedir. Ortaçağ eğitim sisteminin adeta kanonu olan, Grek ve Latin kaynağından beslenen "*septem artes liberales*", "*ulümü'l meşhûr*" adıyla Müslüman Doğu'nun bilgi ve eğitim anlayışında aynen karşımıza çıkmaktadır. *Septem artes liberales* yedi özgür sanat anlamına gelmektedir ve bu sanatlar *trivium* (üçlü) ve *quadrivium* (dörtlü) olmak üzere ikiye ayrılır. İlk grup *gramer*, *mantık* ve *retorikten*, ikinci grup ise *aritmetik*, *geometri*, *müzik* ve *astronomiden* oluşmaktadır.

Çalışmanın özü ve amacı itibarıyla üzerinde durulması gereken ve ileride detaylandırılacak olan husus *artes liberalesin* Ortaçağ zihin tarihinde genel bir eğitim modeli olarak karşımıza çıkmasıdır. *Trivium* ve *quadrivium* olarak sistemleştirilen bu normatif sınıflandırmanın tezahürlerini İslam zihin coğrafyası içerisinde de görmek mümkündür. Burada meselenin mahiyetine dikkat çekmek gerekirse, mevzunun ele alınmasındaki amaç, İslam düşünce sisteminin Hristiyan teolojiden ya da tam tersi istikamette Hristiyan zihninin İslam düşününden beslendiğini kanıtlamaya çalışmak gibi kısır bir mukayeseye girişmek değildir. Asıl mesele Ortaçağ Avrupa'sı ile Müslüman Doğu'nun bilgi ve

[†]"Önce söz vardı.Söz Tanrı katındaydı. Söz Tanrıydı." (Yuhanna, I.)

eğitim sistemlerinin, belli bir tarihi dönem aralığında nasıl bir sınıflandırmaya tabi tutulmuş oldukları, buradan hareketle de bilim, sanat ve eğitim üçgeni merkez alınarak bu üç alanın söz konusu iki kültür dairesinde nasıl birlikte boy göstermiş olduklarını tartışmaya açmaktır. Bu birlikteliğe dair ana kaynağın ne olabileceği sorusuna şu an için net bir cevap vermek zordur fakat estetik ve düşünsel temelde söz konusu kaynağa dair başlıca merkezlerin başında, bünyesinden Grek, Latin, Mısır, Fars ve Hint kültürlerini çıkarmış olan Avrupa, Akdeniz ve Ortadoğu medeniyetleri gelmektedir.

Hristiyan Batı'nın Eğitim Modelinde Bilimlerin Sınıflandırılması: *Artes Liberales*

Roma İmparatorluğu'nun son devrelerinden geç dönem Ortaçağ evresine ve nispeten *yeniden doğuşun* vuku bulduğu XV. ve XVI. yüzyıllara kadar etkisini sürdürmüş olan *artes liberales*, daha önce de belirtildiği gibi ontolojik mahiyetlerine göre iki gruba ayrılmış ve her birinin bağımsız birer sanat olarak tabir edildiği yedi disiplinden oluşmaktadır. Ortaçağ skolastiğinde, tümelin amacı ve tümeli kapsar sayıldığından tanrıbilim odağında sistematize edilmiş (Hançerlioğlu, 2012: 277) bir eğitim programı olarak karşımıza çıkan *artes liberales*, her ne kadar *trivium* ve *quadrivium* şeklinde sınıflandırılarak ele alınsa da bu sistem tek kalemde kurulmamış, hem mahiyet hem de tasnif bağlamında aşama aşama geliştirilmiştir. Bu noktada özellikle devrin kilise merkezli düşünsel altyapısına dayalı olarak gelişen eğitim anlayışının, hem mikro hem de makro düzlemde toplumun ihtiyaçlarını karşılama düzeyi, eğitimdeki bakış açılarında kısmi değişiklikleri zorunlu kılmış ve bu zorunluluk *artes liberales*in bir eğitim programı olarak sistemleşmesinde temel faktör olarak karşımıza çıkmıştır. Zira geç antik dönemin ilk evresinden itibaren eğitim sistemini devletin elinden alıp kendi nüfuzuna dâhil etmeye başlayan Hristiyan Kilisesi, aile adetlerinden din eğitimine kadar birçok alanda otoritesini kurmuş ve bu durum Aziz Augustinus gibi kilise babaları tarafından da desteklenmiştir. Augustinus'un *De doctrina christiana* (Hristiyan Doktrini) adlı eseri ortaçağda eğitim sisteminde klasik olmuş bir yapıttır ve bu eser Roma eğitim sisteminin de temelini oluşturan *hitabet-gramer* üzerine inşa edilmiştir (Benvenuti, 2014: 165). Buradan hareketle ilkel Hristiyan yorum geleneğinin Roma eğitim modelinden büyük ölçüde destek bulduğu gerçeği de dikkatlerden kaçmamaktadır.

Erken dönem ortaçağ eğitim sisteminin bu şekilde kilise kontrolünde olmasının yanında devrin Hristiyan pedagojisinin tanımlanması ve tamamlanmasındaki en etkili rol sahiplerinden birisi *monastik* tecrübedir. *Monastisizm*, keşişlerin dünyadan vazgeçerek, dünyevi değerlerden ve kültür hareketlerinden koparak münzevi bir hayatı öncelendiği, hatta bir öğreti olarak tavsiye ettiği felsefi ve spirüel yaşam tarzıdır. İslam kültüründe *mâsivâyı* terk etme üzerine kurulu *zühdi* hayat ile karşılanabilecek olan bu deneyim, manastırlar tarafından da desteklenmiştir, fakat söz konusu sistem halkın büyük bir kesimini okuryazarlıktan uzak tutmuş, entelektüelîteye kitlesel gelişim imkânı bırakmamıştır. Bu durum, devrin en önemli otoritesi olarak VIII. ve X. yüzyıllar arasında Avrupa'ya adeta erken bir *rönesans* devri yaşıtan Karolenj İmparatorluğu'nun emirnamelerinde ve sinodlar ile konsiller aracılığıyla tutulmuş raporlara şeffaf bir şekilde yansımıştır. Kayıt altına alınan bu raporlarda eğitim sisteminde temel bilgilerin çöküş tehlikesi ile karşı karşıya olduğu bilgisi kesin olarak belirtilmiştir (2014: 170). Mevcut eğitim sistemindeki bu manzara Şarلمان'ın (d.742-ö.814) uygulamaya başlayacağı eğitim reformu projesinin de en önemli gerekçesini oluşturmaktadır (Girolamo, 2014: 173). Şarلمان başlattığı reform hareketiyle Alcuinus ve Paulus Diaconus gibi pek çok *monastik* isimden de faydalanarak eğitimde normatif kural sisteminin rasyonelleşmesine büyük katkı sağlamış, bu durum erken ortaçağ devrinin eğitim anlayışında kısmî sekülerleşmenin de önünü açmıştır. Okullarda *Mezmurlar Kitabı* gibi ezbere öğrenilmesi esasına dayalı din merkezli okuma yazma projesinin yanında Grek ve Latin birikimi ihtiva eden klasik metinler de eğitim programına dâhil edilmiş, böylelikle *artes liberales*in gündeme alınması için gereken entelektüel zemin oluşmaya başlamıştır. Anna Benvenuti (2014), Umberto Eco'nun editörlüğünü yaptığı *Ortaçağ* adlı yapıtın ikinci cildindeki *Eğitim ve Yeni Kültür Merkezleri* başlıklı yazısında *triviumu* edebî, *quadriviumu* ise bilimsel bilgiler olarak nitelemiş, *artes liberales*in de ilk olarak Aquisgrana'da Karolenj hâkimiyeti altında kurulan *Schola palatina* (Saray Okulu)'da eğitim programına dâhil edildiğini belirtmiştir.

Her ne kadar skolastiğin bir ürünü olarak onu gelecek nesillere aktaracak olsa da eğitimdeki kısmî sekülerleşmenin en önemli timsali olan *artes liberales*, *Schola palatina*'da *beşeri bilimler* olarak eğitim programına dâhil edilmeye kadar Cossiodorus, Martianus Capella ve Boethius tarafından aşama aşama sistematize edilmiştir. Bu üç isim ortaçağ eğitim sisteminin beşerleşmesinde büyük rol üstlenmiş ve *artes liberales*in tanımlanması sürecinde birincil derecede önem kazanmışlardır. Romalı bir asilzade olan Cossiodorus (d.490 – ö.583) beşeri bir eğitim sisteminde gerekli olacak tüm bilgileri *Institutiones* (Kurumlar) adlı eserinde sentezleyerek sunmuş ve yapıtının ikinci kitabında beşeri bilimlerin sayısını *gramer*, *retorik*, *diyalektik*, *aritmetik*, *müzik*, *geometri* ve *astronomiden* oluşan yedi başlıkta toplayıp hepsini Hristiyanların eğitimine fayda sağlayan birer beceri olarak ayrı ayrı tanıtmıştır (Bisogno, 2014: 371). Cossiodorus'un

Institutiones'i, adeta bir ilimler kataloğu olma özelliği taşımasından hareketle ileride üzerinde durulacak olan Farâbî'nin *İhsâ' el- 'Ulûm* (İlimlerin Sayımı) eseriyle mahiyet bağlamında benzerliğinden ötürü ayrıca önemlidir. *Institutiones*'in bir diğer önemi de Hristiyan eğitiminin ihtiyaçları ile klasik bilgilerin normatifliği arasında bir kaynaşmaya zemin hazırlamasından gelmektedir. Zira *artes* (sanatlar) geleneği MÖ. IV. yüzyıla kadar gitmektedir fakat buradaki disiplinler ilk defa bu dönemde, benimsedikleri metodolojiler temelinde sınıflandırılmıştır (2014: 373).

Artes liberales, *Institutiones*'te eğitimin beşerileşmesi açısından oldukça pratik bir amaçla detaylıca tasvir edilmiştir fakat ilk defa orada ele alınmamıştır. Cossiodorus'tan yaklaşık bir yüz yıl önce, V. yüzyılın başında Kartacalı bir pagan hatip olan Martianus Capella *De nuptiis philologiae et mercurii* (Filoloji ile Merkür'ün Evliliği Üzerine) adlı metaforik eserinde beşeri bilimlerin yedi sanatını sadece tanımlamakla kalmayıp, onun nasıl ortaya çıktığını edebi ve dindışı bir anlatımla dile getirmiştir. Capella'ya göre kendine bir eş arayan Mercurius, Apollo'nun tavsiyesi üzerine Bilgelik'in kızı Filoloji (Philologiae) ile evlenmeye karar vermiştir. Tanrıların meclisine giden Filoloji, orada Mercurius ile karşılaşmış ve Mercurius ona, yedi cariyeye ile birlikte yedi de sanat hediye etmiştir. *De nuptiis*'in ilk kitabında anlatılan bu hikâye ile birlikte eserin geri kalan kısımlarında söz konusu yedi sanat manzum olarak teker teker tasvir edilmiştir. Eserini sembolik bir anlatımla kaleme alan Martianus, her bir sanatın görünümüne, kıyafetine, yürüyüşüne ve konuşmasına mitolojik olduğu kadar sembolik bir zeminde yer vermiştir. Örneğin Gramer yazı levhalarında kullanılan balmumu ile yürürken, *Diyalektik*, çoğunluk tarafından anlaşılması zor kelimeleri kullanarak konuşur (2014: 374). Martianus Capella bu metaforik eseri ile Cossiodorus'un *Institutiones*'inden daha önce *artes liberales*ten bahsetmiş ve ilk olarak MÖ. I. yüzyılda Varro tarafından antik felsefenin referansı ile düzenlenmiş olan yedi özgür sanatı Latin ortaçağ dünyasına yeniden tanıtmıştır. Burada üzerinde durulması gereken bir diğer nokta ise skolastiğin halen daha hâkim olduğu eğitim programına Martianus Capella gibi pagan bir hatibin eserinin dâhil edilmiş olmasıdır. Zira Capella'nın ortaçağ eğitim sistemi içerisinde çok önemli bir yeri vardır. Jacques le Goff (2015), *Ortaçağ Batı Uygarlığı* adlı eserinde erken ortaçağ devrinde ruhbanların bilimsel ve eğitsel programlarını Cicero ya da Quintilianus'tan değil, pagan hatip Martianus Capella'dan aldığını dile getirmektedir.

Artes liberales Martianus Capella ve Cossiodorus'un tanıtlarının ardından son şeklini yine bir başka Romalı filozof Boethius'un eliyle almıştır. XV. yüzyıl Rönesans Avrupa'sında *humanisme critique* (eleştirel hümanizm)'i geliştiren ve *Elengantie* eseriyle Latince'nin dilbilimini kuran Lorenzo Valla (İnalçık, 2012: 62)'nın "*Romalıların sonuncusu ve skolastiklerin ilki*" olarak tanımladığı Severinus Boethius (MÖ. 480-525) antikite ile ortaçağ zihni arasındaki bağı kuran başlıca köprü isimlerden biridir. Onun bilimsel ve eğitsel metodolojisi incelendiğinde Grek bilgi birikimini muhafaza etme ve yayma çabası açık bir şekilde görülmektedir (Filippis, 2014). Boethius'un zihin tarihindeki önemi, toplumun bilim ve eğitim yönünden içinde olduğu kısır bir dönemde başta beşeri bilimler olmak üzere geçmişin en önemli kültür malzemelerini kurtarıp eğitim programlarına dâhil ederek muhafaza etmesinden gelmektedir. L. Obertello'nun (1974) "*Batıda "klasik" adı verilen beşeri düşünce döneminin son büyük temsilcisidir*" şeklinde tanımladığı Boethius, *artes liberales*in yapısal bağlamda son şeklini almasında da büyük rol oynamıştır. İlk olarak I. yüzyılda Varro'nun bahsettiği, sonrasında ise Capella ve Cossiodorus tarafından Beşeri bilimlerin bu yedi sanatı, *trivium* ve *quadrivium* olarak onun tarafından gruplandırılmıştır. *Quadrivium*, Boethius'un ifadesi ile eğitim programı içerisinde fizik bilimlerinin konusu olan doğal cisimleri ele alan gruptur ve *hikmete giden dört yol* şeklinde anlam kazanmıştır (Gilson, 2007: 141). Zira Osmanlı felsefe literatüründe de bu dörtlü grup *turuk-ı erba'a* (dört yol) ve *dört nev'i fennî câmi* olarak geçmektedir (2012: 290). *Aritmetik*, *astronomi*, *geometri* ve *müzik* şeklinde oluşturulan bu dörtlü grup doğanın incelenmesini kapsayan disiplinleri ihtiva ettiği için *artes liberales*in omurgasını oluşturmaktadır. Boethius'a göre *gramer*, *retorik* ve *mantık* dallarından oluşan *trivium* ise bilginin elde edilmesinden ziyade ifade biçimini incelediği için *quadrivium*un alt sınıfında değerlendirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla Boethius'un beşeri bilimler odağında sistematize ettiği eğitim programlarında *quadrivium*, bilimsel bilgiye ulaşma amacına dayalı olarak *triviuma* göre bir üst basamakta değerlendirilmiş (2012: 390), teorideki bu zeminin eğitim kurumlarındaki pratiği ise Boethius'tan yaklaşık dört yüz yıl sonra, eğitimde beşerileşmeyi ve kısmî sekülerleşmeyi amaçlayan Karolenj reformunda uygulanmaya başlamıştır.

Avrupa'ya kültür ve eğitim açısından erken Rönesans dönemini yaşatan Karolenj hakimiyetinin sürdüğü VIII. ve X. asırlardan geç ortaçağ ve *yeniden doğuşun* son evresi olan XV. yüzyıla kadar *artes liberales*, bilginin korunması gayesiyle skolastiğin devamlılığını önlemesine rağmen eğitim alanında bilimsel bilgiye ulaşmanın da amacını gütmüş ve XIV. yüzyılda etkin yayılma alanı bulmaya başlayan Rönesans hareketinin öncülerine antikite ile kurulacak olan bağın teşekkülü için gereken referansları sağlamada büyük rol oynamıştır. XV. yüzyıla gelindiğinde her ne kadar halkın kullandığı yerel diller edebiyatta, sanatta, hatta hukukta bile kendisini etkin bir şekilde göstermeye başlamış olsa da eğitimin her düzeyinde Latince hâkimiyetini devam ettirmiştir. Kilisenin, Batı'nın bilgi birikimini içeren kaynakların, okulların, eğitim kurumlarındaki müfredatta kullanılan her türlü metnin dili Latince'dir ve bu tahakküm

küresel çaptadır (Noto, 2015: 244). Öğrencilerin ve öğretmenlerin akademik düzeyde olmayan sohbetlerinde dahi konuşulması şart koşulan Latince, ortaçağ Avrupa'sının bilim, eğitim ve din camiasında İslam coğrafyasındaki Arapçanın konumu gibi *lingua franca* görevi üstlenmiştir. Geçmişin bir mirası olarak Latincenin eğitim kurumlarındaki tahakkümü halen daha etkin olsa da yeni kültür hareketlerinin gelişmesi ve toplumun ihtiyaçlarının devrin şartlarına göre değişim göstermesi sebebiyle *artes liberales*in kanonik sınıflandırması geçerliliğini kaybetmeye başlamış, fakat eğitim müfredatı her şeye rağmen bu yedi sanatın öğretimini temel almaya devam etmiştir.

Studia humanitatis(beşerî bilimler) odağında geliştirilen müfredata yeni disiplinlerin de dâhil edilmeye başlandı bu yeni dönemde eğitimin omurgasını, hafızayı merkeze alan Latince gramer unsurlarının öğretilmesi oluşturmaktadır (Noto, 2015: 246). Tercüme, klasik metin öğretiminde esas teknik olarak kullanılmış ve bu doğrultuda Cato'nun *Disticha* (Beyitler) eseri, *Eclogo Theoduli* (Theodulus'un Pastoral Şiiri), *Aesopus*, *Fior di Virtù* (Erdemlerden Derleme), *Vite dei Santi* (Azizlerin Hayatı) ve *Floretus* (Erdemlerden Derleme) gibi klasik eserler özellikle gramer ve dil öğretiminde temel başvuru kaynakları olmuştur (2015: 245). Batı'nın gramer ve dil öğretiminde kullandığı eser merkezli bu yöntem, aynı dönem İslam coğrafyasındaki eğitim sisteminde benzer olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Ortaçağ'da Batı'da Latincenin durumu gibi Doğu'da bilim ve eğitim camiasının *lingua francası* konuma gelen Arapçanın öğretilmesi için pek çok kadim Arap klasiği eğitim müfredatına dâhil edilmiştir. Zira bir kimsenin ana dilinin Arapça olmamasını, anadili Arapça olanlara kıyasla o kimsenin ilimlerin tahsilinde geri kalmasındaki en önemli belirleyici olarak gören İbn Haldun, XIV. yüzyılda kaleme aldığı *Mukaddime* adlı eserinde El-Câhîz'in *Kitâbü'l-Beyân ve't Tebyîn*'i, İbnü'l Nedîm'in geniş kapsamlı bir bibliyografya çalışması olan *El-Fihrist*'i, Zemahşerî'nin *El-Mufasssal*'ı, İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-Kâtib*'i, Müberrred'in *Kitâbü'l- Kâmil*'i ve Ebû Ali Bağdâdî'nin *Kitâbü'n-Nevâdir*'ini tercüme metoduyla Arapça öğretiminde kullanılan temel eserler olarak sıralamıştır (Uludağ, 2016: 1013). Bunun yanında edebiyat sahasında Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Gülîstan* ve *Bostan* eserleri, Mevlana Celaleddin'in *Mesnevî-i Ma'nevî*'si ve Abdurrahman Câmî'nin *Bahâristan*'ı da yine tercümeyle dayalı Farsça öğretiminde sıklıkla kullanılan klasikler arasındadır.

Müslüman Doğu'nun Eğitim Modelinde Bilimlerin Sınıflandırılması: 'Ulûmü'l-Meşhûr

Zamanla tarih, etik felsefe, hukuk ve şiiri de *studia humanitatis*in birer disiplini olarak bünyesine katan *artes liberales*, her ne kadar Batı'ya nazaran farklı bir sistematiği ihtiva etse de, Müslüman Doğu'nun zihin ve kültür tarihinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Beşerî bilimlerin yedi özgür sanatı, *artes liberales* gibi özel bir adlandırmaya tabi tutulmaksızın edinilmesi gereken bilgiler olarak Doğu'nun eğitim programlarında ve edebiyat temelindeki sanat algısında etkin bir rol üstlenmiştir. '*Ulûmü'l- meşhûr* (meşhur ilimler) olarak Doğu'nun zihin literatürüne beşerî disiplinlerin sınıflandırılmasına dair en önemli eserlerden birisi ve belki de ilki, düşünce Platon ve Aristoteles ekolünün devam ettiren *meşşâyûn* filozoflarından Farâbî'nin kaleme aldığı *İhsâ' el- 'Ulûm* (İlimlerin Sayımı)'dur. Latin dünyasında *Alpharabius*, daha sıklıkla da *Avennasar* olarak tanınan Farâbî, Latince İbraniceye kadar pek çok dile çevrilmiş bu eserinde Aristoteles'in yöntemini esas alarak bilimler beş ana bölüme sınıflandırmış, ardından da her bilimin alt dallarını izah etmiştir. Aristoteles, bilimlerin sınıflandırılması ile ilgili bilinen en eski çalışmayı yapan filozof olmasından ve de İslam felsefe geleneğinin *muallim-i evveli* olarak kabul edilmesinden hareketle yöntem bağlamında Müslüman Doğu'nun ilk felsefecilerine örnek olmuştur. Zira bilgi kuramı meselesinde Aristoteles geleneğine bağlı filozoflar tıpkı Aristoteles'te olduğu gibi ayrı başlıklar altında ele almamış, genellikle bir arada ve iç içe değerlendirmiştir (Dağ, 1990, 154).

Aristoteles'in; *matematik*, *tabiiyat* ve *ilahiyattan* oluşan *kuramsal bilimler*, *etik* ve *siyasetten* oluşan *uygulamalı bilimler*, son olarak da *şiiir*, *hitabet* ve *münazaradan* oluşan *sanat ve edebî bilimler* şeklindeki üçlü tasnifi her ne kadar *meşşâyûn*un ilk felsefecisi el- Kindî tarafından *ilahiyat*, *matematik* ve *tabiiyat* olarak sistematize edilse de asıl köklü değerlendirme Farâbî tarafından *İhsâ' el- 'Ulûm*'da yapılmıştır (Topdemir, 2010: 26). Farâbî'nin *meşhur ilimlere* dair yaptığı tasnif *retorik*, *mantık*, *doğa bilimleri*, *metafizik* ve *siyaset bilimleri* şeklindedir. Hilmi Ziya Ülken (2015) *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslam Felsefesi* adlı eserinde Farâbî'nin bu sınıflandırmayı pratik bir maksatla yaptığını, sonradan kuramsal başka bir sınıflandırma daha yapacağını belirtmektedir. Batı'nın *artes liberales* olarak kavramsallaştırdığı *studia humanitatis* içerisindeki yedi sanat, *İhsâ' el- 'Ulûm*'da tıpkı Aristoteles modelinde olduğu gibi ayrı ayrı değil, bahsi geçen beşli sınıflandırmanın alt dalları olarak karşımıza çıkmaktadır. *Retorik*, Farâbî'de *dil ilmi* boyutuyla ele alınmış ve bu ilmi bilmeyi, *herhangi bir halk arasında bir kelimenin delalet ettiği şeyi bilmek* ve *kelimelerin kanunlarını bilmek* olarak iki şekilde incelemiştir. İlk grupta ağırlıklı *belâğât*in incelendiği görülürken, ikinci grupta Doğu terminolojisinde *sarf* ve *nahiv* olarak geçen *gramer* konularının üzerinde yoğunlaşmıştır.

Dolayısıyla *artes liberales*in *belagat* ve *gramer* olarak ayırdığı iki beceri *İhsâ' el- 'Ulûm*'da *dil ilmi* başlığı altında değerlendirilmiştir.

Yedi özgür sanatın bir diğer dalı olan *mantık*, Farâbî'nin eserinde müstakil olarak ele alınmış ve *el-mebâdî* (ilkeler), *el-burhan* (kanıtlama) ve sonuç olarak üç bölümde incelenmiştir. Farâbî'ye göre bu üçü arasında esas mesele *el-burhan* üzerinde yoğunlaşmış olup, o da *el-tasavvurât* (kavramlar) ve *el-ta'rifât* (önergeler) şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Buradan hareketle Doğu coğrafyasına adeta bir eğitim müfredatı sunan *İhsâ' el- 'Ulûm*'da Farâbî'nin, her ne kadar Aristoteles'i takip ettiğini belirtse de ondan farklı olarak *studia humanitatis*'in disiplinlerini kendi içerisinde ayırarak ayrıntılı bir şekilde tanımladığı pekâlâ söylenebilir. Farâbî'nin bu disiplin temelinde, üzerinde hususi olarak durduğu bir diğer mesele Porphyrios'un, Aristoteles'in *Organon* adıyla bilinen altı mantık kitabına bir nevi giriş mahiyetiyle kaleme aldığı ve mantık biliminin en önemli kaynaklarından biri olarak görülen *Isagogia* adlı eserinin önemine dairdir. Zira Farâbî'nin esere atfettiği bu değer *Isagogia*'ya medrese eğitim programlarındaki mantık öğretiminde kullanılan ilk kitap olma misyonunu yüklemiştir.

İhsâ' el- 'Ulûm'da *belâgât* ve *gramer*'i dil ilmi başlığı altında, *mantık* bilimini ise kendine kendine özgü bir başlıkta değerlendiren Farâbî, *matematik*, *geometri*, *astronomi* ve *müzik*ten oluşan *artes liberales*in geri kalan dört disiplini, talim ilimleri olarak da tabir ettiği doğa bilimleri başlığında ele almış, her bir disiplini kendi içerisinde başlıklara ayırmıştır. Buradaki dikkat çekici nokta ise, söz konusu becerilerde, Batı'daki şekliyle özel bir tabire dayalı olmamasına rağmen sınıflandırma esasında *tirivum* ve *quadrivium*da olduğu gibi nispeten pragmatik ve ontolojik bir ayrıma gidilmiş olmasıdır. Zira eserde *dil ilminin* kapsadığı *belâgât* (retorik) ve *sarf-nahiv* (gramer)'in ayrı, *mantık* biliminin de kendine has bir bölümde incelenmesinin ardından *quadrivium*u oluşturan *matematik*, *geometri*, *astronomi* ve *müziğin* tek başlıkta ele alındığı görülmektedir. Buradan hareketle Farâbî'nin *İhsâ' el- 'Ulûm*'da Latin geleneğine dayalı eğitim programlarında kullanılan *beşerî bilimler*in sınıflandırılma esasını nispeten devam ettirdiğini, bununla birlikte onun bu sınıflandırmasının medreselerdeki eğitim müfredatlarınca da takip edildiğini söylemek mümkündür.

Müslüman Doğu'nun zihin tarihinde *studia humanitatis*in tanımını ele almakla birlikte, sınıflandırmasını da yaparak eğitim programlarında kanon oluşturmuş bir diğer isim Latin dünyasında *Avicenna* olarak bilinen, Doğu'nun *Şeyh el-reis* dediği İbn Sînâ'dır. Platon, Aristoteles ve *Yeni Platonculuğun* en büyük temsilcisi Plotinos ekolünü takip ederek *akılcı* bir felsefe geliştirmiş olan İbn Sînâ'nın, 1022 ile 1026 yılları arasında tamamladığı *Kitâbü's-Şifâ* adlı eseri, doğa felsefesi alanında ansiklopedik nitelik taşımaktadır ve *meşşâi* geleneğin en temel eseri olarak değerlendirilmektedir (2015: 101). Zira *eş-Şifâ*'nın konumuz gereği önemi, *mantık* ve *matematik*ten başlayarak *metafizik*e kadar *artes liberales* ve *'ulümü'l-meşhûr* içerisinde *studia humanitatis* olarak karşımıza çıkan tüm beşerî bilimleri gözden geçirmek suretiyle bir eğitim modeli oluşturacak şekilde sınıflamasından gelmektedir. Eser esas itibarıyla dört ana bölümden oluşmakta, her bölüm bir bilimsel sınıflandırmayı ihtiva etmektedir. İbn Sînâ *eş-Şifâ*'sında tıpkı Farâbî'nin *İhsâ' el- 'Ulûm*'da yaptığı gibi Aristoteles geleneğine bağlı kalarak *'ulümü'l-meşhûr*u ayrı ayrı başlıklar halinde değil bir biriyle iç içe ve ortak başlıklar altında ele almıştır. Bu bilimler *mantıkiyyât* (mantık bilimleri), *tabiyyât* (tabiat bilimleri), *riyâziyyât* (matematik bilimleri) ve *ilâhiyyât* (metafizik)tır ve Boethius'un VI. yüzyılda *trivium* ve *quadrivium* olarak gruplandığı bilimleri İbn Sînâ XI. yüzyılda *mantıkiyyât* ve *riyâziyyât* başlıklarında ele almıştır. Boethius'ta *mantık*, *gramer* ve *retoriktrivium*u oluştururken, *eş-Şifâ*'da *makûlât*, *kıyâs*, *burhân*, *cedel*, *safsata* ve *şiiir* ile birlikte *trivium*u teşkil eden *medhal* (mantık), *ibâre* (yorum-gramer) ve *hitâbe* (retorik) *mantıkiyyâtı* meydana getirmiştir. *Astronomi*, *matematik*, *geometri* ve *müziği* ele alan *quadrivium* ise *'ilm el-hey'et* (astronomi), *hesâb* (matematik), *usûl el-hendese* (geometri) ve *cevâmî 'ilm el- mûsikî* (müzik) şeklinde, sadece bu bilimleri ele alan *riyâziyyât* başlığında toplanmıştır. Burada da görüldüğü gibi İbn Sînâ, sadece bilimlerin tasnifi değil aynı zamanda bir eğitim müfredatı oluşturmaya da dayalı olan *'ulümü'l-meşhûr*un sınıflandırılmasında Aristoteles'in teknik ekolünden de taviz vermeyerek Latin skolastiğinin teorik geleneğini devam ettirmiştir. Zira Batı'da tıpkı Saint Thomas gibi, Doğu'da da skolastiğin en büyük temsilcisi sayılan İbn Sînâ'nın hem felsefesi hem de eğitim sistemi Ortaçağ düşünce tarzının karakterini yansıtmaktadır. İbn Haldun meşhur *Mukaddime*'sinde, *eş-Şifâ*'nın felsefi ilimlerin yedisini de tam olarak ihtiva ettiğini belirtmektedir (Uludağ, 2016: 887). İbn Haldun'un üzerinde durduğu yedi felsefi ilim *artes liberales*in ta kendisidir. Buradaki önemli nokta Latin dünyasının *artes* tabirini kullanarak beceriye dayalı sanat algısıyla ifade ettiği *studia humanitatis*in, hemen hemen aynı teorik zeminde İbn Sînâ'da da karşılık bulmuş olmasıdır. Çünkü İbn Sînâ'nın *'ulümü'l-meşhûr*u dayandırdığı bilgi ve eğitim sistemi tam da Latin düşüncesinde olduğu gibi beceri odağında tecrübe ile aklın ayrılmaz birliğine dayanmaktadır.

Köken itibarıyla Latin bilgi ve eğitim dünyasında oldukça eski bir geleneğe sahip olan *artes liberales*, *'ulümü'l-meşhûr* kavramı çerçevesinde, Müslüman Doğu'nun zihin önderleri sayılabilecek Farâbî ve İbn Sînâ gibi Aristoteles ekolüne de bir taraftan bağlılıklarını sürdüren düşünürler tarafından kendi sistemleri içerisinde değerlendirilmiş ve sınıflandırılmıştır. Farâbî ve İbn Sînâ gibi pek çok İslam felsefecisi *'ulümü'l-meşhûr*un tanımları ve muhteviyatı

üzerine araştırmalar yapmış ve bu isimler coğrafyanın kültür alt yapısına dair kanon oluşturmuş eserler kaleme almıştır. Fakat bu noktada en önemli belirleyicimiz Latinlerin *studia humanitatis*in merkezinde *artes liberales* olarak tabir ettiği ve bunun Müslüman Doğu'daki muadilinin '*ulûmü'l meşhur*' kavramıyla karşımıza çıktığı beşeri bilimlerin epistemolojik zeminde bilgi sistemi oluşturması, ardından da bu bilimlerin, eğitim müfredatlarının sistematize edilmesinde tanımlanarak sınıflandırılmasıdır. Dolayısıyla Batı'da olduğu gibi Doğu'da da bu bilimlere ele alan her düşünürün onları sınıflamaya teşebbüs ettiğini düşünmek doğru değildir. Zira bilimlerin tasnifi meselesi, en az tanımlanmaları ve muhteviyatının belirlenmesi kadar teorik ve pratik zeminde güçlü bir sistematğin kurulumuna doğrudan bağlıdır.

*Studia humanitatis*in Müslüman Doğu cihetinde sınıflandırılmasına dair en önemli örneklerden birisi de, belki de gizemi bugüne kadar pek çözülemediği için üzerinde şimdiye kadar çok durulmayan fakat İslam düşünce tarihi içerisinde Aristoteles ve Pisagor geleneğine sıkı sıkıya bağlı olmakla birlikte kadim Doğu ve Batı aklını sentezleyici bir yöntemle bir araya getirerek adeta zihinsel bir *gnostik* oluşturan *İhvân-ı Safâ Risaleleri*'dir. *İhvân-ı Safâ*, halis kardeşler anlamında olup grup bu ismi Doğu anlatı geleneğinin önemli yapıtlarından biri olan, İbn Mukaffâ tarafından Farsçaya tercüme edilen *Kelîle ve Dimne*'deki avcılarının elinden yardımlaşma yoluyla kurtulan kumruların hikâyesinden almıştır. X. yüzyılda Basra'da ortaya çıkmış ve kimi kaynaklara göre beş, kimi kaynaklara göre ise haklarında hiçbir bilgiye sahip olunmayan yedi kişiden oluşan grubun tam adı *İhvân-ı Safâ ve Hullân-ı Vefâ Ehl-i Adl ve Ebnâ-ı Hamd*'dir. Abbasi halifesinin emriyle 1050 yılında İbn Sînâ'nın eserleriyle birlikte yakılmasına hükmedilen risaleler akli merkeze almış, *mantık* ve *tabiat* temelinde Aristoteles'in, *metafizik* ve *mistik* alanda ise Pisagor'un yolunu izlemiştir. Zira Pisagor'un *İhvân* için ne denli önemli olduğu, risalelerin her şeyin temeline sayıları koymasından da anlaşılmaktadır. Risaleler gaye olarak kendilerine, kaynağı itibariyle ilahi olan ve insanlığın başlangıcından bu yana farklı coğrafyalarda yaşayan toplumların, dinlerin ve geleneklerin anlatımındaki ortak evrensel değerleri işaret eden *sophia perennis* (ilk anane)in temsilcileri saymışlardır (Meriç, 2014: 78). Bununla birlikte grubun *gnostik* bir mahiyete sahip olduğunu gösteren bir başka delil de oluşturduğu *kâmil* (ideal) insan tipidir. *İhvân*'a göre *kâmil* insan; aslen Doğu İranlı, imanca Arap, terbiyece Bâbilli, bir Yahudi kadar ferasetli, bir İsevî kadar ahlaklı, Suriyeli bir keşiş kadar dini bütün, ilimde ve bilgide bir Yunanlı, esrara hâkimiyette ise bir Hintli olmaktan geçmektedir. Tabiat, insan ve varoluşa dair felsefi meselelerin yanı sıra bir külliyyat olarak nitelendirilebilecek eserin ana omurgasını bilgi ve eğitim sistemine dair risaleler oluşturmaktadır. Dinin yerini tutabilecek bir tabiat felsefesi oluşturmaya çalışan *İhvân-ı Safâ Risaleleri* hem felsefi bir görüşe dayanan hem de *studia humanitatis*i kapsayan tüm '*ulûmü'l meşhuru*' sınıflandırıp tek tek tanımlayan bir ansiklopedi özelliği de taşımaktadır. Cemil Meriç'e (2014) göre bu risaleler söz konusu özelliği ile Müslüman Doğu'nun tek ansiklopedik eseridir. Toplam elli iki fasıkûlden oluşan eserde beşeri bilimlerden ilahiyata, insan fizyolojisinden hayvanlara kadar pek çok alanda risalelere kaleme alınmıştır. Bu bilimler *riyâzî ve tâlîmî bilimler* (matematiksel ve eğitimsel bilimler), *cismânî-tabîî bilimler* (cisimsel - doğal bilimler), *nefsânî-aklî bilimler* (psikolojik - aklî bilimler) ve *dinî-ilâhî bilimler* (metafizik bilimler) olmak üzere dört ana başlıkta incelenmiştir. Bu başlıklar İbn Sînâ'nın *mantıkiyyât, tabîiyyât, riyâziyyât* ve *ilâhiyyât* şeklindeki tasnifinin aynısı olup, aralarında sadece önem sırası yönünden fark bulunmaktadır. İbn Sînâ, *eş-Şifâ*'sında '*ulûmü'l meşhûr*ün ilk sırasına Aristoteles'in de etkisiyle *mantığı* ve mantık bilimlerini koyarken *İhvân-ı Safâ, felsefî ilimler* dediği meşhur bilimleri Pisagor'un izinde *el-'adâd* (sayı), yani *matematik* ile başlatmıştır. *Tabîiyyât* ve *ilâhiyyât* her ikisinde de aynı yerde değerlendirilmiştir. Buradaki en önemli nokta *artes liberales*teki *quadrivium*ün, risalelerde *riyâziyyât* (matematik)a aynen adapte edilmiş olmasıdır. Zira *İhvân*'a göre *riyâziyyât* dörde ayrılmıştır: İlki *aritimetik*, ikincisi *geometri*, üçüncüsü *astronomi* ve dördüncüsü ise *mûzik*tir (Kahraman, 2012: 33). Dolayısıyla *İhvân* da tıpkı İbn Sînâ'da olduğu gibi *artes liberales*in *quadrivium*unu *riyâziyyât* (matematik) başlığı altında toplanmıştır. Hatta risalelerin ilk dört fasıkûlü sırasıyla bu dörtlüye değinmektedir. Eserde *aritimetik*, Pisagor ve Nikhomakhos'un izahları ile incelenmiş, *el-'adâd* (sayı) her şeyin merkezine oturtulmuştur. Geometri, *Öklid Kitabı*'nda anlatılan deliller esas alınarak, *astronomi*, İskenderiyeli Yunânî bilgin Ptolemaeus (Batlamyus)'un kitabı *Almagest* (*el-Mecisî*) göz önünde bulundurularak, *mûzik* ise melodilerin ilkelerinden hareketle ele alınmıştır. *Quadrivium*ün, Boethius'tan beş yüzyıl sonra *İhvân-ı Safâ*'da yine sistemli bir şekilde sınıflandırılmasının yanında *trivium*u oluşturan *mantık, retorik* ve *gramere* risalelerde daha kompleks ve iç içe değinildiği görülmektedir. Bu disiplinler bizzat *İhvân* tarafından yapılan tasnifte her ne kadar *mantıkiyyât* başlığında görölse de esere bakıldığında matematiğe dair risalelerde işlenmiştir. *Mantığı*, matematik kısmının onuncu risalesinde tıpkı Farâbî'nin, *İhsâ'el-'Ulûm*'unda yaptığı gibi Porphyrios'un *Isagogia* adlı eserini merkeze alarak inceleyen *İhvân*, *gramer* ve *retoriğe* ise Farâbî'nin *el-İbâre* adıyla Arapçaya çevirdiği Aristoteles'in *Peri Hermenias* eseri üzerinden yine matematik kısmının bu kez on ikinci fasıkûlünde değinmiştir. Bununla birlikte, dillerin coğrafyadan coğrafyaya, ulustan ulusa nasıl farklılık gösterdiği, dillerin bu bağlamda nasıl bir sistemik yapıya sahip olduğu ve söz konusu değişimin sebepleri de *cismânî-tabîî bilimler*in on

yedinci risalesinde ayrıca ele alınmıştır. Dolayısıyla her ne kadar *triviumu* oluşturan disiplinler, *quadrivium* kadar sistematik bir şekilde işlenmese de Latinlerin V. yüzyılda *septem artes liberales* adı altında sınıfladığı ve İslam entelijansiyasının 'ulûmü'l meşhûr olarak tabir ettiği *studia humanitatis*in yedi özgür sanatı, Latinlerden beş yüzyıl sonra Basra'da kaleme alınmış olan *İhvân-ı Safâ Risaleleri*'nde nispeten benzer tasnif ve metodolojiyle kendisine yer bulmuştur.

Ortaçağ'da Müslüman Doğu'nun felsefi olduğu kadar eğitim müfredatlarının da şekillendirilmesine yönelik pragmatik kaygıyla ele aldığı *studia humanitatis*in sınıflandırılması meselesine dair üzerinde durulması gereken önemli isimlerden birisi de Tunuslu tarihçi ve filozof İbn Haldun'dur. 1374 ile 1377 yılları arasında Cezayir'deki İbn Selame kalesinde, yazmak istediği dünya tarihine (*Kitâbü'l İber*) giriş olarak düşündüğü *Mukaddime*'yi kaleme almıştır. Her ne kadar *Mukaddime*, *el- İber*'in girişi olarak tasarlanmış olsa da zamanla bağımsız bir eser olarak düşünülmüş, tarihsel ve sosyolojik mahiyetinin yanında 'ulûmü'l-meşhûru sınıflandırıp tek tek tanıtmamasından hareketle bir beşeri bilimler ve medeniyetler ansiklopedisi olarak kabul edilmiştir (Meriç, 2014: 51). İbn Haldun'un entelektüel bir geleneği takip ederek *Mukaddime*'sinde, bir eğitim modeli oluşturma odağında beşeri bilimlere dair sınıflandırma yapmış olsa da bu sınıflandırma hem yöntem hem de alınan kıstaslar bağlamında öncekilere göre farklılık arz etmektedir. Öncelikle şunun belirtilmesi gerekir ki, 'ulûmü'l-meşhûr daha önceki kaynaklarda olduğu gibi *Mukaddime*'de de aynı mahiyet ve aynı teorik zeminde işlenmiştir. İbn Haldun beşeri bilimlerin bu yedi disiplini için müstakil bir terminoloji kullanmamıştır fakat her birisini, eserinin VI. ve son bölümü olan *İlimler ve Çeşitleri, Öğretim ve Usulleri, Bütün Bu Hususlara Ârız Olan Haller, Bu Bâbın İhtiva Ettiği Bir Mukaddime Ve Müteaddit Ekler* başlığı altında, incelemeye dâhil ettiği diğer bilim dalları ile birlikte teker teker tanımlamıştır. *Mukaddime*'yi, önceki muadillerinden ayıran temel nokta ise İbn Haldun'un meseleye, salt bilimlerin sınıflandırılması nazarıyla değil, *umran* (medeniyet) kavramıyla teorik bir zemine oturttuğu sosyolojik ve tarihsel bağlamda yaklaşmış olması ve söz konusu bilimleri bu cihetle tasnif etmiş olmasıdır. Zira İbn Haldun *Mukaddime*'sinde bilimlerin tanımlarına geçmeden önce ilk olarak düşüncüyü ve aklı irdelemiş, ardından bilginin çeşitlerine değinmiş, sonrasında ise ilimlerin ancak büyük bir *umran* (medeniyet)in ve yüksek *hadariyet* (şehirlilik)in bulunduğu yerde gelişebileceğini ayrıntılı bir şekilde açıklamak suretiyle çağındaki *umrandaki* mevcut olan meşhûr ilimlerin türlerine geçmiştir. Böylece 'ulûmü'l meşhûr, belki de ilk kez İbn Haldun tarafından sosyolojiye dayandırılmış kuramsal bir zeminde ele alınmış olmaktadır. Bu da *Mukaddime*'yi, *studia humanitatis* ele alış tarzına bağlı olarak eskiye nazaran daha yeni ve daha farklı bir konumda karşımıza çıkartmaktadır. Kuramsal boyuttaki bu önemli farklılığın yanı sıra İbn Haldun'un, metodoloji olarak Farâbî, İbn Sînâ ve *İhvân*'ın takip ettiği Aristoteles modelini aynen devam ettirdiği görülmektedir. Bunun en büyük kanıtı ise 'ulûm-ı akliye (aklı ilimler) olarak kategorize ettiği disiplinleri kendinden önceki örneklerde olduğu gibi *mantıkıyyât*, 'ulûm-ı tabîi (tabii ilimler), 'ulûm-ı ilâhî (ilâhi ilimler) ve 'ulûm-ı riyâziye (matematik ilimleri) olarak ayırmasıdır (Uludağ, 2016: 870). *Mukaddime*'de temel ilimleri bu şekilde dörde ayıran İbn Haldun, 'ulûmü'l-riyâziyeyi de İbn Sînâ ve *İhvân*'da olduğu gibi kendi içerisinde yine dört ana başlıkta ele almıştır. Bunlar *artes liberales*in *quadriviumunu* oluşturan *hendese* (geometri), *el-'adâd* (aritmetik), *mûsikî* (müzik) ve *ilm-i hey'et* (astronomi)dir. Buradan da görüleceği üzere İbn Haldun, her ne kadar 'ulûmü'l- meşhûru, sosyolojik ve tarihi bir perspektifi de gündemine dâhil ederek öncekilere göre oldukça yeni sayılabilecek bir yöntemle el alsada da, kendisinin 'ulûmü'l- akliye ismiyle başlıklandığı bilimsel bilginin odağındaki ilimler (*quadrivium*)in kanonik yapısını korumuştur. *Triviumu* meydana getiren *gramer*, *retorik* ve *mantık* ise *Mukaddime*'de, *quadriviuma* nazaran daha farklı mahiyette incelenmiştir. Bu mahiyet, İbn Haldun'dan önceki ekollere göre de farklılık arz etmektedir. *Mantık*, zaten 'ulûm-ı akliyenin bir başlığı olarak ayıca irdelenmiş, *retorik* ise *mantık ilminin* altında, mantığı oluşturan sekiz alanın yedincisi olan *kitâbü'l- hatâbe* (retorik) adıyla işlenmiştir. *Gramer*, tüm bu sınıflamalardan ayrı olarak kendi başına ve Arapça temelinde ele alınmıştır. Dolayısıyla İbn Haldun'un sistemini kısaca özetlemek gerekirse, Müslüman Doğu'nun 'ulûmü'l-meşhûr olarak kavramsallaştırdığı *artes liberales*, *Mukaddime*'de bilgi sistemi ve eğitim modeli içerisinde de yerini almıştır. *Quadrivium*, 'ulûm-ı akliye (aklı ilimler)nin bir dalı olan *riyâziyât* (matematik)in altında işlenmek suretiyle aynen korunmuş, buna karşılık *trivium* ise geçmiş modellerden de farklı olarak daha dağınık bir şekilde incelenmiştir.

Yukarıdaki bölümde İbn Haldun'un söz konusu meseleye sadece beşeri bilimlerin sınıflandırılması odağında yaklaşmadığının üzerinde durulmuştu. İzah ettiği eğitim modeli içerisinde ele aldığı bilimleri, yine kendisi tarafından ortaya koyulan *umran* kavramı çerçevesinde değerlendirmiş ve meseleye bu suretle tarihsel-sosyolojik bir hüviyet kazandırmıştır. Buradan hareketle bilimlerin kökenleri ve coğrafyadan coğrafyaya yayılma imkânları bağlamında da önemli izahlarda bulunmuştur. İbn Haldun'a göre, fikir sahibi olması itibarıyla insan için tabii olan âklî ilimler; belli cemaat ya da milletlere mahsus olmayıp, bilakis tüm dinî cemaatler ve milletler tarafından eğitim müfredatlarına alınmış ve araştırma konusu edilmiştir (2016: 870). Çünkü *Mukaddime*'nin çizdiği sosyolojik zeminde tüm dinî

cemaatler ve milletler, *studia humanitatis* araştırma, öğrenme ve eğitim programlarına dâhil ederek öğretme hususunda eşittirler. Buradaki temel mesele *umran* (medeniyet)in ve *hadâriyet* (şehirlilik)in o cemaat ya da millet tarafından ne derece benimsendiği ve yükseltildiğidir. İbn Haldun ilimlerin, Endülüs'ün kültür merkezlerini örnek göstermek suretiyle millet ya da din ayırmaksızın ancak medeniyetin ve şehirliliğin ileri olduğu coğrafyalarda gelişebileceğinin altını özellikle çizmiş, hatta *Mukaddime*'sinde bunun için hususi bir başlık dahi açmıştır.

İbn Haldun'un, kuramsallaştırdığı bilgi ve eğitim sistemi içerisinde değinilmesi gereken bir başka önemli husus, onun da tıpkı İbn Sînâ gibi beşeri bilimlerin tahsilini beceriye yönelik bir sanat algısıyla açıklamış olmasıdır. İbn Sînâ, nasıl ki bilgi ve eğitim anlayışını Latin düşüncesindeki *artes* tabirinin de teorik zeminini oluşturan tecrübe ile aklın ayrılmaz birliğine dayandırdıysa, İbn Haldun da beşeri bilimlerin öğrenimini sanatlar cümlesinden saymış, *tedris* (öğrenim)i başlı başına tecrübeye dayalı bir beceri olarak ele almıştır. Bunun sebeplerini iki şekilde izah etmiştir. Birincisi, üzerinde çalışılan bir disiplinde derinleşme ve ilerleme kaydetmek ancak ve ancak o disiplinin ilkelerini ve kaidelerini bütünüyle kavramaya dayalı bir beceri sayesinde olabilir. Bu beceri kişide hâsıl olmadıkça söz konusu disiplinde ilerleme kaydetmek mümkün değildir (2016: 780). Zira İbn Haldun'un, *tedris* (öğrenim) kavramını *maharet* (ustalık, beceri) tabiriyle karşılaması da bunun ayrı bir göstergesidir. İkincisi ise daha teknik bir izahtır. *Mukaddime*, belli bir disiplinin öğrenilmesi ve öğretilmesindeki usul ve metotların birbirinden farklı olmasını, o disiplinin *talim* (öğretim) ve *tedris* (öğrenim)inin bir *sanat* olduğunun delili olarak göstermiştir. Bu durum tüm sanatlarda aynıdır. Dolayısıyla beşeri bilimlerin bir disiplinini öğretmek ve öğrenmek bir takım *sanatlardan* (usul ve metotlardan) ibaret iken haddizatında tek ve değişmez olan o disiplinin kendisidir (2016: 776). Buradan hareketle Avrupa'da *artes liberales*in XIV. ve XV. yüzyıllarda eski konanik yapısını koruyamayıp yeni formlara ve daha pragmatik bağlamlara tabi tutulması gibi, erken dönem İslam entelijansıyası tarafından *artes liberales* ile aynı bağlamlarda ele alındığı görülen '*ulûmü'l-meşhûr*'un da bir XIV. yüzyıl entelektüeli olan İbn Haldun tarafından sosyolojik ve tarihsel bir zemine oturtularak nispeten yeni bir sistematige kavuşturulduğu açıkça görülmektedir.

Sonuç

Geç Antik çağdan Ortaçağ'ın son dönemlerine kadar uzanan süreç içerisinde sadece bilginin kaynağına ulaşma gayesiyle değil, aynı zamanda bu devirlerin eğitim müfredatlarının da sistematize edilmesi için beşerî bilim, *studia humanitatis* kavramı altında gerek Ortaçağ Latin düşünürleri, gerekse Müslüman Doğu'nun entelijansıyası tarafından husûsî adlandırılmaları tabi tutulmak suretiyle tanımlanmış ve sınıflandırılmıştır. *Studia humanitatis*in yukarıda teferuatla incelenen yedi disiplini Batı skolastiğinde *artes liberales* olarak tabir edilirken, skolastiğin bir zihin ekolü olarak aynı devirlerde hüküm sürdüğü Doğu'da ise '*ulûmü'l-meşhûr*' adıyla nam salmıştır. Bu disiplinler iki kültür ve zihin dairesi içerisinde nispeten farklı şekillerde tasnif edilmiş olsa da bilimlerin ihtiva ettiği teorik zemin ve bilimsel bilgiye ulaşma gayesini önceleyen pratik temayül her iki kültür camiasında da aynı düzlemde gelişim göstermiştir. Platon ve Aristoteles'in epistemolojik kuramlarından aldığı destek ile Latin dünyasında ilk kez M.S. I yüzyılda Varro tarafından dile getirilen *artes liberales*, V. yüzyıldan itibaren Martianus Capella'nın *De Nuptiis*'i, Cossiodorus'un *Institutiones*'i ve son olarak Severinus Boethius'un *De Consolatione Philosophiae*'sinde son sistematigini kazanmış ve kilisenin kontrolündeki eğitim müfredatlarına dâhil edilmiştir. Geç Ortaçağ dönemini içine alan XIV. ve XV. yüzyıllarda ise yeni ihtiyaçlar çerçevesinde normatif yapısını kısmen kaybetmiş ve yeni formlara adapte edilmeye başlanmıştır. Buna karşılık Doğu'nun *studia humanitatis*e dayalı eğitim programlarında kullanılacak bilimlerin sınıflandırılması serüveni ise IX. yüzyılın sonlarına doğru başlamıştır. '*Ulûmü'l-meşhûr*' adıyla ele alınan beşeri disiplinler, Farâbî'nin *İhsâ' el- 'Ulûm*'unda, İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*'sında, *İhvân-ı Safâ Risaleleri*'nde ve İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde sadece tanıtılmakla yetinilmemiş, sosyolojik ve tarihsel bir zemin kazandırılarak Latinlerde olduğu gibi eğitim programlarında kullanılacak şekilde tasnif edilmiştir. Bu dağılım genel olarak Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1.

Batı ve Doğu Zihin Tarihinde Dönem ve Eser Karşılaştırması

<i>Dönem, Kişi ve Eser Tablosu</i>	<i>Asır</i>	<i>Kişiler</i>	<i>Eserler</i>
Hristiyan Batı'daki süreç	V-VI. Asır	Martianus Capella Cossiodorus Severinus Boethius	<i>De nuptiis philologie et mercurii Institutiones</i> <i>De Consolatione Philosophiae</i>
Müslüman Doğu'daki süreç	IX.-X. Asır X.-XI. Asır X. Asır XIV.-XV. Asır	Farâbî İbn Sînâ İhvân-ı Safâ İbn Haldun	<i>İhsâ' el- 'Ulûm</i> <i>Kitâbü 'ş-Şifâ</i> <i>İhvân-ı Safâ Risaleleri</i> <i>Mukaddime</i>

Ortaçağ Avrupa'sının *artes liberales* olarak terimleştirdiği kavramda kullandığı Lt. *arte* (sanat) ile İbn Sînâ ve İbn Haldun başta olmak üzere klasik Doğu entelijansiyasının, '*ulûmü'l meşhûr* öğrenilmesi ve öğretilmesini beceri ile aklın bütünlüğü içerisinde değerlendirirken hususi olarak tercih ettiği Ar. *el-mahârat* (beceri, ustalık) aynı bağlamda ele alınmıştır. Her iki tabir de bünyesinde *sanat* anlamını ihtiva etse de, doğadan haricen; yaratma, canlandırma, oluşturma eylemleriyle mana kazanan Ar. *sun* kelimesinin anlamsal boyutuyla tasavvur edilmemiştir. Zira Ar. *sun*, kavram olarak yapmak, yaratmak, hazırlamak, kurmak gibi anlamlara gelmekte olup (Johnson, 1852), sanat felsefesinde, insanın nesnel bir gerçekliği estetik biçimde yeniden yaratması, oluşturmaya şeklinde karşılanmaktadır. Zaten *özgür sanatlar* manasında terimselleştirilmiş olan Lt. *artes liberales*, kavramsal boyutta el işi ve bedensel uğraşı gerektiren becerileri değil, "özgür"lerin uğraştığı zihinsel etkinlikleri anlatmaktadır (AnaBritannica, 122). Dolayısıyla Batı'nın ve Doğu'nun, zihinsel geçmişlerinde bilgi ve eğitim sistemini tasavvur ederken kullandıkları *arte* ile *el-mahârat* kavramları, genel Ortaçağ skolastiğinin, tecrübe ile aklın birlikteliğine dayanarak sistematize ettiği epistemolojisinde zihinsel beceriyi karşılar niteliktedir.

Ortaçağ Avrupa'sının kilise kontrolündeki eğitim kurumlarında, dünyevî hayattan soyutlamayı öğütleyen *monastik* anlayışa kadar varan salt dinî eğitimin yarattığı zihinsel tikanıklığın giderilmesi için, bizzat Karolenj reformuyla eğitimde sekülerleşmeye ve beşerileşmeye gidilmiş, *studia humanitatis*in yedi disiplini ilk olarak *Schola Palatina* (Saray Okulu)'da uygulanmak suretiyle VIII. yüzyıldan itibaren imparatorluk bünyesindeki okullarda eğitim müfredatlarına dâhil edilmiştir. Artes liberalesin Batı'daki bu süreci, benzer şekilde Doğu'da da karşımıza çıkmaktadır. Yedi özgür sanatı ihtiva eden ve sonrasında '*ulûmü'l-meşhûr* ismiyle anılacak olan beşerî disiplinler, bilimselliği ve akılcılığı devlet politikası haline getiren Abbâsî halifesi Me'mûn tarafından IX. yüzyılda Bağdat'ta bir eğitim müessesesi olarak kurulan *Beytü'l-Hikme* (Hikmet Evi)'de üst seviyede tatbik edilmiştir (Alkhateeb, 2014: 88). Beytü'l Hikme'nin ardından, *Nizâmülmülk* adıyla bilinen Selçuklu veziri Ebu Ali el-Hasan tarafından XI. yüzyılda başta Bağdat olmak üzere devletin çeşitli şehirlerinde kurulan *Nizâmiye Medreseleri* ile XV. yüzyılda Anadolu sahasında II. Mehmet'in kurduğu, bugün de İstanbul Üniversitesi'nin temellerini oluşturan *Sahn-ı Semân Medreseleri*, *artes liberales*i eğitim programlarına dâhil eden başlıca müesseselerdendir. Özellikle Osmanlı eğitim kurumlarının omurgasını oluşturan medreselerin, söz konusu beşerî bilimleri uzun bir süre müfredatlarında işledikleri görülmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı(1988) *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı* adlı eserinde medreselerde okutulan disiplinlerin '*ulûm-ı âliye* (علوم عالیہ) ve '*ulûm-ı âliye* (علوم اليه) olarak ikiye ayrıldığını belirtmektedir. '*Ulûm-ı âliye* (yüksek ilimler), *tefsir*, *kelam*, *hadis* ve *fıkıh* gibi salt dinî alanları içerirken, '*Ulûm-ı âliye* (aletle ilgili olan ilimler) *artes liberales*i kapsayacak şekilde *mantık*, *sarf-nahiv* (gramer), *belâgat* (retorik), *hendese* (geometri), *hesap* (matematik) ve *hey'et* (astronomi)ten oluşmaktadır. Bu müfredat Osmanlı eğitim kurumlarında özellikle XV. yüzyıldan itibaren uzun bir süre devam etse de, XVII. yüzyılda devletin pek çok kurumuyla birlikte eğitim-öğretim politikalarını doğrudan etkileyecek olan Kadızâde ayaklanması ile ciddi hasar görmüş, bunun sonucunda da eğitim programı salt dinî bir boyuta sıkıştırılarak zihinsel daralmaya uğramıştır.

*Studia humanitatis*in yedi özgür sanatı her ne kadar Latin dünyasında manastırların, Müslüman Doğu'da ise medreselerin eğitim programlarında kullanılmak amacıyla tanımlanarak sınıflandırılmış olsa da sadece öğrenim ve öğretim malzemesi olarak karşımıza çıkmamaktadır. Bu eğitim kurumlarında öğrenim gören sanatçıların, devrin estetik anlayışı çerçevesinde icra ettikleri sanatlarında da söz konusu beşerî bilimlerin izine rastlamak mümkündür. Çünkü Ortaçağ skolastiğinin hâkim olduğu düşünce sistemi, tematik disiplinleri ve zihinsel sahaları kendi içerisinde müstakil olarak değerlendirecek *tikelliğe* sahip değildir. Aksine düşünce yapısını genelleme üzerine kurarak *tümel* nitelik arz eden Ortaçağ zihni, tematik/izleksel meselelere bu bütünleştirici tavır ile yaklaşmaktadır. Dolayısıyla herhangi bir disiplin ya da zihinsel sahayı ele alan dinamikler sadece o alanı değil, düşünce yapısını topyekûn etkilemektedir. Bu sebeple *artes liberales* ya da '*ulûmü'l meşhûr*in sadece eğitim sisteminde değil, sanat ürünlerinin oluşumunda da rol oynaması, spesifik olarak Ortaçağ düşünce yapısının karakterini gösteren önemli bir özelliktir. Buna dair verilebilecek en bol örnek edebiyat sahasında karşımıza çıkmaktadır. Ortaçağ Batı edebiyatında söz konusu duruma dair bol miktarda malzemenin bulunmasının yanı sıra beşerî bilimlerin sanat algısında metodolojik olarak yer etmesine yönelik en çok veri Klasik Doğu edebiyatı içerisinde görülmektedir. Özellikle Ortaçağ Doğu edebiyat geleneği içerisinde değerlendirilen Klasik Türk edebiyatında, beşerî bilimlerin yedi disiplini de metodolojik olarak kendisine yer bulmuştur. Kısaca örneklenecek olursa; *triviuma* ait olan *belâgat* (retorik), *gramer* ve *mantık*, zaten edebiyatın ontolojik doğası gereği ele alınmak durumundadır. Edebiyatın en basit haliyle bir dil meselesi olmasından hareketle dil ve anlatımı ihtiva eden *belâgat* ve *gramer* zaten karşımıza doğal olarak çıkmaktadır. Bunun yanında Klasik Türk edebiyatının yorumlanması üzerine kurulu şerh geleneğinin temel ayaklarından ikisi de yine *belâgat* ve *gramer*dir. *Triviuma* dair üzerinde durulması gereken asıl mesele *mantıktır*. Bilginin yapısını inceleyen, doğru ile yanlış arasındaki akıl yürütmenin ayrımını yapan bir disiplin olarak karşımıza çıkan mantık, *artes liberales*i medreselerde

öğrenmiş klasik şairler tarafından eserlerinde oldukça sistematik bir şekilde kullanılmıştır. Elizbar Javelidze (1999), *Ortaçağ Türk Şiiri Çalışmalarının Metodu ve Tipolojisi Üzerine* adlı makalesinde Klasik Türk şiirindeki anlamsal tekniğe dayanan mantıksal temeli *özdeşliğin ilkesi* kavramıyla ayrıntılı bir şekilde işlemiştir. *Quadriviumu* oluşturan *matematik, geometri, astronomi* ve *müzik* de yine Ortaçağ edebiyat geleneğine dâhil olan Klasik Türk şiirinde kendisini göstermektedir. Geleneksel Doğu edebiyatlarının müşterek vezni olan *aruz, hesap* ve *müziği* beraber ele alan bir ölçü olarak Klasik Türk edebiyatında da matematiksel düzen ve armonik ahengin sağlamlasında büyük rol sahibidir. *Geometri*, kendi sistematığının biraz dışında olmakla birlikte bir takım özel edebi türlerde kendisini göstermektedir. Yaradılışın başlangıcı ve sonu arasındaki süreci, 180 derecelik dairesel sistemin 90 derecelik iki kısma bölünmesiyle *tasavvufî* bir mahiyette kaleme alınan *devriye* türündeki eserler (Güzel, 2006: 769), *geometrinin* klasik şairler tarafından metin kurulumunda aktif olarak kullanıldığını gösteren örneklerden sadece bir tanesidir. *Astronomi* ise şiir sisteminde *felek/felekiyât* kavramıyla *mazmun* (anlam) olarak ele alınmıştır. Antik düşüncede olduğu gibi dünyanın, kâinatın merkezi olduğu anlayışına sadık kalınmış, gökyüzünün de dokuz ayrı kattan meydana geldiği fikrine dayalı bir şekilde *astronomi* bahsi şiirlerde sıklıkla işlenmiştir. Görüldüğü gibi *studia humanitatisin* yedi disiplinin programlarına dâhil eden medreselerde eğitim gören şairler, bu kurumlarda edindikleri birikimlerini, ortaya koydukları sanat eserlerinde kullanmaktan kaçınmamışlardır. Bu durum çalışma boyunca Batı'nın ve Doğu'nun zihin tarihlerine dair ele alınan bilgi sistemi ve eğitim modellerine sanat algısıyla bakmanın bir başka örneğini teşkil etmektedir.

Kaynakça

- Alkhateeb, F.(2014). *Lost Islamic History*. London: C Hurst & Co Publishers
- Benvenuti A.(2014). Eğitim ve Yeni Kültür Merkezleri(Edt. Umberto Eco).*Ortaçağ: Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*. (Çev. Leyla Tonguç Basmacı). İstanbul: Alfa Yayınları
- BèzeT. (Ed.). *Novum Testamentum Domini Nostri Jesu Christi*. (1861). New York: D. Appleton and Company, 448&445 M.DCCC.LXI.
- Bisogno, A.(2014). Hristiyan Kültürü, Artes Liberales ve Pagan Dönemi Bilgileri(Edt. Umberto Eco).*Ortaçağ: Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*. (Çev. Leyla Tonguç Basmacı). İstanbul: Alfa Yayınları
- Cevizci, A. (2011). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları
- Dağ, M. (1985). İbn Sînâ'nın Bilgi Kuramı Üzerine Bazı Notlar. *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*.42, (153-163). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları
- De Filippis, R. (2014). Boethius: Bir Uygarlığın Geleceğe Aktarım Aracı Olarak Bilgi (Edt. Umberto Eco).*Ortaçağ: Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*. (Çev. Leyla Tonguç Basmacı). İstanbul: Alfa Yayınları
- Di Giralamo, C.(2014). Şarلمان ve Avrupa'nın Yeni Yapısı(Edt. Umberto Eco).*Ortaçağ: Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*. (Çev. Leyla Tonguç Basmacı). İstanbul: Alfa Yayınları
- Gilson E. (2007). *Ortaçağ'da Felsefe, Patristik Başlangıçtan XIV. Yüzyılın Sonlarına Kadar*.(Çev. Ayşe Meral), İstanbul: Kabcacı Yayınları
- Güzel, A. (2006). *Dini-Tasavvufî Türk Edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (2012). Quadrivium.*Felsefe Ansiklopedisi* (C.5, S.290). İstanbul: Remzi Kitabevi
- Hançerlioğlu, O. (2012). Trivium.*Felsefe Ansiklopedisi* (C.6, S.390). İstanbul: Remzi Kitabevi
- Hançerlioğlu, O. (2012). Yedi Sanat. *Felsefe Ansiklopedisi* (C.7, S.277). İstanbul: Remzi Kitabevi
- Javelidze.E.(1999). Ortaçağ Türk Şiiri Çalışmalarının Metodu ve Tipolojisi Üzerine (Haz. Mehmet Kalpaklı). *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*. (179-187). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Johnson, F. (1852).*Dictionary, Persian, Arabic and English*,London: Honourable East-India Company
- İnalcık, H. (2012).*Rönesans Avrupası- Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları
- Kahraman, A.(Edt), (2012),. *İhvân-ı Safâ Risaleleri*.(Çev. Ali Durusoy, Bayram Ali Çetinkaya, İsmail Çalışkan, Ahmet Hakkı Turabi, Ali Avcu, Enver Uysal, Ömer Bozkurt, Elmin Aliyev), C.I, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Kılıç, M.E. (2009). *Sufi ve Şiir, Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası*.İstanbul: İnsan Yayınları.
- Le Goff, J. (2015). *Ortaçağ Batı Uygarlığı*. (Çev. Hanife Güven&Uğur Güven), Ankara: Doğu Batı Yayınları
- Meriç, C. (2014). *Işık Doğudan Gelir (Ex Oriente Lux)*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Noto, M.A.(2015). Eğitim Ve Kültür Merkezleri(Edt. Umberto Eco).*Ortaçağ: Keşifler, Ticaret, Ütopylar*. (Çev. Leyla Tonguç Basmacı). İstanbul: Alfa Yayınları
- Parodi, M.(2014). Geç Antikçağ ile Ortaçağ Arasında Felsefe.(Edt. Umberto Eco).*Ortaçağ: Katedraller, Şövalyeler, Şehirler*.(Çev. Leyla Tonguç Basmacı). İstanbul: Alfa Yayınları

- Sanat.(1994). *AnaBritannica*.(C.27. S. 122-123). İstanbul: Ana Yayıncılık
- Steingass, F.(1892). *A Compherensive Persian- English Dictionary*, Beirut: Librairie du Liban Publishers
- Topdemir, H.G. (2009). *İbn Sînâ*. İstanbul: Say Yayınları
- Topdemir, H.G.(2010). *Farâbî*. İstanbul: Say Yayınları
- Uludağ, S.(2016). *İbn Haldun-Mukaddime*. İstanbul: Dergah Yayınları
- Uzunçarşılı, İ.H.(1988). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Ülken, H.Z. (2015). *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslâm Felsefesi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları